

ХОД У МЕСТУ: ПОЛА ВЕКА ЛОМОВА И ДИСКОНТИНУИТЕТА

Тешко је изабрати најдинамичније раздобље у историји Србије.¹ Ипак, већ због чињенице да обухвата временски најдужи период, ова, шеста књига објављених документа Управе града Београда сажима у себи неке од најдраматичнијих тренутака прошлости. У тих пет деценија Србија је прошла неколико преврата и промена устава, смену династија, убиства два владара. Увећала је своју територију после балканских ратова и променила државни оквир уласком у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, касније Југославију. Извојевала је важне победе у балканским ратовима и у Првом светском рату, али је изгубила значајан проценат становништва. Привредно се модернизовала, институционално додатно изградила, а њено друштво наставило је својим успореним ходом да напредује ка стасавању модерног грађанства. Спољно-политички, Србија се кретала између блискости са Аустроугарском у првој фази, затим с Русијом и државама Антанте, до приближавања Немачкој и силама Осовине. Сви ти догађаји преламали су се преко живота становника престонице, већ навикнутих на то да се стално прилагођавају новим, често драстично другачијим околностима.

¹ Постоји обиље објављене мемоарске и дневничке грађе о Србији и Београду XIX века, а пре свега треба погледати: Мереник, Славица, *Перо и њовести. Српско друштво у сећањима (Библиографија објављених српских мемоара, аутобиографија, дневника)*, Београд, 1999, док је за оријентацију у новинској грађи од велике користи: Кисић, Милица, *Библиографија београдске штампе: 1835–1991*, Београд, 1991. Осим тога, важне су и збирке грађе: Шкеровић, Никола, *Србија 1862–1898*, Београд, 1952; Перуничић, Бранко, *Управа вароши Београда 1820–1912*, Београд, 1970; Раденић, Андрија, *Пројони ђолићичких ђојивника у режиму Александра Обреновића 1893–1903*, Београд, 1973; Мајданац, Боро, *Народна скупштина Србије: од обичајне усјанове до савременој парламенту: 1804–2004*, Београд, 2004. Приликом писања уводног текста консултовани су и следећи радови: *Историја српског народа*, VI/1, *Од Берлинској конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд, 1983; Ђоровић, Владимир, *Историја Срба*, Ниш, 1999; Чубриловић, Васа, *Историја ђолићичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1982; *Историја Београда 2*, Београд, 1974; Милић, Даница, *Трговина Србије 1815–1939*, Београд, 1959. и *Страна кайиштал у рударству Србије до 1918*, Београд, 1970; Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до Првој светској рату*, Београд, 1955. и *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд, 1981; Божовић, Бранислав, *Београд између два светска рата. Управа града Београда 1918–1941*, Београд, 1995; Митровић, Андреј, *Стране банке у Србији 1878–1914*, Београд, 2004; Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941. Успорени најпредак и индустријализација*, Београд, 2005; Ђурић-Замоло, Дивна, *Градишће Београда 1815–1914*, Београд, 1981; Љушић, Радосв, *Историја српске државности*, 2, Нови Сад, 2001; Димић, Љубодраг, *Историја српске државности*, 3, Нови Сад, 2001; Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914, Mit europäischen Vergleichsdaten*, München 1989; Berend, Ivan T., Ranki, G., *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*, New York and London, 1974; Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008.

Раздобље којим се бави ова књига може се поделити на четири периода. Њихове граничне године не припадају истој врсти историјских догађаја, што је најбољи начин периодизације, али су то биле промене које су грађани осетили у својој свакодневици. Прво раздобље обележила је владавина краља Александра Обреновића. Друго је започело његовим убиством и Мајским превратом 1903. године и трајало до почетка фазе ратова 1912–1918. године, када је Београд, као и цела Србија, прешао у посебан облик „хибернације”, диктиране ратном немаштином и неком врстом обуставе „редовног живота”. Време у коме је био престоница уједињене краљевине јужних Словена било је, иако политички ништа мање бременито проблемима од претходних, време великог успона града, када су новопросечени булевари и вишеспратнице изграђене у рекордном року на темељима некадашњих потлеушица, изражавали амбиције нове, увећане државе.

У првом раздобљу (1890–1903) политички преврати узнемиравали су становништво, а интензитет политичких страсти блокирао је свеобухватнији рад на модернизацији земље. Сукобљене политичке полове чинили су радикали, напредњаци (у мањој мери и либерали) и двор, у коме су се ломили интереси, сујете и амбиције краља Александра, бившег краља Милана и краљице Наталије. Непомирљивост учесника политичког живота доводила је до сталних потреса – смена влада, избора, завера, укидања устава и октроисања нових, увођења личног краљевог режима... Све се завршило превратом 29. маја 1903. године, убиством последњих Обреновића и доласком на власт династије Карађорђевић. Све те буре држале су земљу парализованом, иако је управо тих година она почињала да се мења и европеизује. То се посебно односило на престоницу, у којој су у тој деценији покренути највећи инфраструктурни радови, што је требало да је приближи европским градовима. Прво су започели радови на увођењу водовода, затим се радило на канализацији, електрификацији, увођењу трамвајског саобраћаја, уређењу улица... Покренуто је много „великих радова”, али је рад на њима често био обустављан и то, у највећем броју случајева, управо због политичких проблема. Неслагања је било у самој Општини, али и између управе града и владе, јер је Београд најчешће држала опозиција, што је престоницу доводило у немилост државних органа.

После преврата 1903. године, Србија је ушла у мирније политичке воде. Готово у читавом наступајућем раздобљу Народна радикална странка стабилно је држала власт, иако су политичке страсти и даље испуњавале странице дневне штампе или скупштинску салу. Ипак, како је време пролазило, главни проблеми Србије прелазили су све чешће с унутрашње на спољну политику. Од 1903. до 1906. године Србија се због краљеубиства налазила под санкцијама најпре већине великих сила, а касније само Велике Британије. Од 1906. до 1911. године трајао је царински рат, који је Аустроугарска водила против Србије. У прво време српски извоз био је тешко погођен, али је касније блокада границе постала подстицај за преоријентацију трговинских

путева и налажење нових тржишта, што је чак довело и до повећања производње. У међувремену, 1908–1909. године догодила се и Анексиона криза, као један од преломних дипломатских догађаја који су затегли сукоб између два блока држава и створили позорницу на којој је први светски сукоб постао могућ. Србија се нашла у средишту одмеравања снага великих сила и провела је ту годину у грозничавом очекивању да њени интереси буду заштићени, што се на крају није догодило. Договором великих сила, после пристанка Русије, Босна је припала суседној монархији, што је било ново оптерећење за српски национални покрет.

У тешким спољнополитичким условима, Београд је наставио свој пут урбанизације и европеизације. Послови започети у претходној деценији завршени су пред крај овог другог раздобља. Готово је трагично да је година 1911. означила остварење већине замишљених задатака који су Београд постепено претварали у модерну престоницу. Завршено је уређење Калемегдана, централних улица и нарочито Теразија, проширен је водовод, почела је да функционише канализација, а трамвајска мрежа проширена је до топчидерских излетишта, што је одговарало потребама и новом стилу живота ојачалог грађанства, које је у свакодневицу уводило све више европских обичаја. Већ следеће године започео је период ратова који је прекинуо те токове, а престоницу довео до бомбардовања и новог руинарања.

Ратови су са собом донели опште мобилизације и одлазак великог дела мушког становништва. Неки су у војсци остали читавих 6 година. Војска је прво била на јужним фронтима, усмерена ка територијама Санџака, Косова, Македоније и северне Албаније. Касније, 1913. године, окренула се ка истоку, према дотадашњој савезници – Бугарској. Следеће, 1914, окренула се ка западној граници, ка Дрини, одакле је дошао напад суседне монархије. Затим је, следеће, 1915. године, отишла преко Албаније, да би 1916. године почела борбе на Солунском фронту за повратак кући и ослобођење окупиране Србије. За то време изгубљено је између 700.000 и 811.000 живота. Београд је био два пута окупиран и два пута ослобађан. У октобру 1915. године град је био жестоко бомбардован. На њега је било испаљено око 30.000 граната. Велики део површина уређених у претходном раздобљу тада је уништен.

Уједињење нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, проглашено је у Београду, 1. децембра 1918. године. Становништво некадашње Краљевине Србије нашло се у новом државном оквиру, који неће бити ништа мирнији ни стабилнији од претходног. Политичке афере, преокрети, промене, укидања и октроисања Устава, завођење личне власти, политичко насиље и политичка убиства, укључујући и убиство краља Александра Карађорђевића, грађанима престонице нису донели смирење. Све то било је уоквирено узнемиравајућим догађајима на светској сцени. Ти догађаји одражавали су се на живот младе краљевине и њене престонице: од Руске револуције и увођења до тада незамисливог политичког поретка у некада савезничкој земљи, преко светске економске кризе, до нове поделе света после јачања тоталитарних

фашистичких поредака у срцу Европе и почетка новог светског рата. За све то време Београд је покушавао да нађе тренутак предаха и да израсте у престоницу упоредиву с онима које су у своју прошлост уписале много дужих раздобља мирног и стабилног напредовања. Иако никада сталожен, живот града се током тих двадесет међуратних година ипак концентрисао на сопствени развој, који је донео највеће и најбрже трансформације у његовој дотадашњој историји. Широки булевари и репрезентативне државне зграде почеле су да обликују профил града, који је, захваљујући успесима током Првог светског рата, стекао ауторитет и реноме. И живот његових становника све више је личио на живот у било којој европској престоници тог времена. И онда је све поново стало, а велики део изграђеног срушен је у бомбардовањима у Другом светском рату. Београд је поново ушао у „хибернацију”, по ко зна који пут прекинувши кривудасти пут свог развоја.

Развој институција у српској престоници током деветнаестог века, у основи постепен, колебљив и спор, ипак је показао упорност у настојању да се досегну узорци које су пружале уређеније европске државе. Али већ и сама чињеница да је у овом, шестом тому књиге *Живети у Београду* период од педесет година морао да буде обрађен на простору који је у претходним томовима попуњавала једна деценија, на свој начин показује какав је био историјски развој Београда у том периоду и наговештава шта се збивало и са његовим институцијама. Истраживачки проблеми, изазвани физичким недостатком грађе, отежани су организационим променама у самим институцијама, које су биле изнуђене бурним друштвеним развојем Београда и целе државе, као и важним, неретко и трауматичним збивањима током обрађеног полувековља. У првој половини кратког али жестоког двадесетог века административне структуре Београда биле су у два наврата буквално прегажене и искидане, а грађа настала њиховим деловањем је знатним делом уништена. Од 1945. године па надаље комунисти, ти нестрпљиви и насилни модернизатори, затечено лоше стање фиксирани су изградивши на крхотинама једног несталог света своје специфичне партијско-државне структуре и институције. Дисконтинуитет који је тада настао илуструје и нестанак Управе града Београда. Ипак, и поред варирања у квалитету и количини, постојећа грађа дозволила је да теме везане за развој институција, које су отворене у претходним томовима ове књиге, буду заокружене на колико-толико задовољавајући начин.

Службене просторије Кварта дорћолског крајем деветнаестог века још увек су се налазиле у изнајмљеној згради, која је поврх тога била на неодговарајућој локацији, стара, озидана још за турских времена. Надлежне власти чиниле су сталне напоре да се постојећим средствима учини максимум, о чему сведоче повремена инвентарисања службених просторија, издавање циркулара о промени радног времена и преписка о набавци и недостатку огрева. Међутим, ништа од свега тога није

могло ни да надомести нити да сакрије похабаност и руинираност материјала и недовољност финансијских средстава за нормално функционисање институција. Такву, у свему оскудевајућу администрацију касније је погодила прва окупација. Просторије разрушене, намештај уништен и развучен. Надлештва су, „по могућству”, успостављана у просторијама у којима су била и до рата, намештај је набављан из напуштених канцеларија окупационе управе, а први телефонски апарати прибављени су реквизицијом. Потом је, поново, почело мукотрпно успостављање неопходне инфраструктуре у граду, који се бурно изграђивао и све више ширио. Била је то својеврсна трка ка циљу који се стално удаљавао, што показује дерутно стање канцеларијских зграда и намештаја тридесетих година. Када се томе дода и нехат службеника, који не само да су канцеларијски материјал остављали без надзора и на дохват странкама, него су то чинили чак и са службеним печатом, онда је јасно да се стање службених просторија и однос чиновника према државној имовини током сто година нису суштински променили. Претње „најстрожом казном” тешко да су могле убрзати тај, по много чему, ход у месту.

Град је растао, посао његове администрације се умножавао, а број чиновника и њихова радна способност, као и раније, нису били у стању да прате тај темпо. Понекад су чињени покушаји да се премештањем чиновника на друго радно место или реорганизацијом појединих сектора појача радни ефекат, али и принављање и одлив службеника кретао се у једном те истом социјалном кругу образованијих људи. Због тога уопште није било лако казнити једног немарног или нерадног чиновника отказом, јер се притом кажњавало и цело одељење у којем је радио, на које је, док не стигне необучена принова, падао и његов део посла, ма колико мали био. А послови су и иначе отправљани на рубу функционалности и са недостижним кашњењем. Нажалост, за двадесете и тридесете године грађа о теми раста обима посла скоро и не постоји, осим једног документа којим управник Града Београда наређује старешинама квартова и комесарима да сваке суботе у пет сати поподне имају присуствовати седницама на којима ће шефови одељења подносити извештаје и припремати се за рад током наредне седмице. И опет се прека потреба завођења дисциплине и реда испољава у претећој реченици упућеној средњем и горњем слоју службеника: „Недолазак на ове седнице без мог одобрења сматраћу као дисциплинску кривицу и за то одговорног чиновника казнити”. Колико су претње ублажавале проблем из грађе није могуће сазнати, али прилив школованих људи у престоницу са разних страна увећане државе могао је деловати и на ублажавање проблема насталих сталним порастом послова.

Тему Проблеми у раду администрације, нажалост, могуће је пратити искључиво до почетка двадесетог века. За касније време нема ниједног сачуваног документа. Први извори који говоре о томе указују на спорост у отправљању послова, али и на још погубнију неумешност у раду. Један од узрока неефикасности налазио се и у менталитету српског службеника, који је, изгледа, сматрао да из његовог успињања

у хијерархији проистиче и неписано право да део својих обавеза пребаци на млађе колеге. Тако се, преливањем обавеза са врха административне пирамиде ка дну, дошло до правно неодрживе ситуације да практиканти, као најмлађи и најнеискуснији у раду, добијају гомилу послова, па и оне за које нису оспособљени нити су надлежни. Управник града Београда је на то, наравно, службено реаговао, али велико је питање шта је његов допис могао да промени у увреженим схватањима, поготово с обзиром на то да је стизао у руке управо оних који су имали више позиције и очигледан интерес да практиканти за тај допис никада и не сазнају! Гледано на дужи рок, далеко погубнији проблем била је несређеност архива и немаран однос службеника према документацији. То питање може се пратити од самог настанка београдске администрације и као болна тачка понављало се деценијама. Услед неадекватности простора намењеног службеницима, архива је смештана тамо где се још могло, понекад и на таван, где се врло брзо стварао „хаос од растурених фасцикула, разних књига и новина да човек није у стању прићи”. Ако ишта теши у описаној ситуацији, онда је то постојање низа докумената којима надлежни покушавају да реше тај проблем и који сведоче о постојању свести о значају архива. Свести, али не и моћи да се то спроведе једном за свагда, тако да је историја развоја институција у Београду уједно и никад окончана повест борбе сила организације и сила ентропије. Таквом стању, наравно, посебно је погодовало неуредно и недовољно финансирање административног апарата. У поређењу са тим, таквим и толиким проблемима, сталне бољке, као што је кашњење чиновника на посао, одлажење пре краја радног времена и изостајање с посла под најразноврснијим изговорима, могу се посматрати као део локалног колорита.

Каријере службеника у администрацији зависиле су превасходно од потреба службе. Као одговор на недовољну ефикасност управе, претпостављени су премештали чиновнике и реорганизовали надлештва, систематизовали податке о квалификацијама расположивог људства, награђивали и кажњавали, одређујући тиме судбину подређених и њихових породица. Са своје стране, чиновници су 1902. године основали Удружење писара општинских судова Краљевине Србије, настојећи да пред државом убудуће не стоје само као појединци. У новој држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, и престоница је почела да добија нов изглед. Полуоријентална архитектура и спонтана урбанистичка „решења” уступила су место зградама подигнутим по стандардима који су важиле у европским градовима. Ради веће ефикасности и боље организације, основана је Грађевинска секција Управе града Београда, која је имала задатак да надгледа и одобрава грађевинске и урбанистичке захвате у граду. Грађевинска секција изискивала је квалификоване службенике, међу којима се, између два рата, опајају и женска имена. Тиме је карактеристика администрације Београда у деветнаестом веку, као ексклузивно мушког клуба, почела да нестаје.

Висина плате међу чиновницима са различитим звањем и положајем у хијерархији знала је да буде знатна. Годишња плата практиканта била је дупло мања од

плате писара друге класе, а чак четири пута мања од плате истражног судије, на пример. Док су практиканти били углавном нежељени и становали понекад и код родитеља, писар треће класе, који је имао породицу, налазио се у врло незгодној ситуацији са платом која је тек за половину била већа од практикантске. Не чуди, зато, што су службеници који су располагали благајном давали својим колегама „аконтацију” плате, и што је то била врло раширена и жилага пракса. У ствари, било је то бескалатно и противправно задуживање на рачун државне благајне, те је почетком двадесетог века и сам министар унутрашњих дела морао да реагује и најстроже забрани такво понашање – иако оно ни раније није било допуштено. У новој, уједињеној држави, финансијски проблеми су се наставили. Начин да се смање трошкови администрације тражен је у редуковању броја запослених и балансирањем висине плата у односу на одобрени буџет. Неповољно финансијско стање службеника понекад је ублажавано давањем других повластица, као што је право на бесплатну возњу трамвајем особља Техничког одељења Управе Града Београда.

Тема усељавања и примања у поданство завршила се, практично, 1918. године. То је и логично, јер је прилив новог становништва у предратни Београд био везан за погранични положај српске престонице и њен економски развој. У периоду до уједињења југословенских земаља нарочито су били чести усељеници из Аустроугарске, посебно војни пребези, а у нешто мањој мери и из Турске и других балканских земаља. Уклапањем у нову државу територија двеју царевина, претежно настањених Србима, престала је функција Управе града Београда као институције која се тиме бави. Убудуће то је био посао искључиво дипломатско-конзуларних представништва. Неки поступци градских власти 1918. године имали су карактеристике „подвлачења црте” под један период и једну праксу. Најпре су регистровани сви странци који су били настањени у Београду током окупације, како би се ситуација ставила под контролу, а истовремено је вршено протеривање оних који су сматрани за неподобне, са недефинисаним професијама и сумњивим моралом.

Активности верских заједница, које су кроз грађу Управе града Београда и у ранијем периоду биле слабо видљиве, за период од 1890. до 1918. године своде се на оснивање Удружења православних монаха. Међуратни период, који симболично отвара документ о парастосу борцима палим у рату, карактерише, с једне стране, оријентисање свих верских заједница ка династији Карађорђевића, што је формално испољено 1930. године службом у свим београдским богомољама у част краљевог рођендана, а с друге стране видним грађевинским активностима. У томе су се посебно истакле католичка и православна црква. Исте 1925. године, када је издата дозвола за зидање католичке цркве у Београду, отпочела је и поправка православне Саборне цркве. Већ 1928. почело се са дозиђивањем зграде Надбискупије београдско-смедеревске, да би се у нови ратни период ушло започињањем градње монументалног Храма светог Саве на Врачару 1935. године.

Београђани су се крајем деветнаестог века и даље нерадо и неуредно одазивали на позиве за војну вежбу, тако да су оружане снаге, уз одговарајуће претње, вршиле прикупљање људства уз помоћ Управе града Београда. Чиновници су, са своје стране, настојали да се ослободе обавезе оружане службе отаџбини, па су у томе понекад и успевали. Они који нису имали њихову вештину и позиције, обично су покушавали да се ослободе обавеза класичним бекством из војних формација, што је неке одвело далеко с оне стране закона: одметнувши се од власти, три друга су се одала несигурном животу разбојника који живе од пљачке и лутају друмовима под туђим идентитетом. Војничка писма која су из Београда слата у унутрашњост Краљевине Србије била су и даље полуписмена, одређена скученим хоризонтом средине из које је аутор потицао и на свој наивни начин дирљива. Међу грађу Управе Града Београда једно је доспело јер ни пошилацац ни прималац нису имали пара да плате поштански трошак. Несумњиво су финансијски лоше стајали и они који су били ухваћени у крађи војничког шињела, али је зато пензионисани капетан Маринко Савић имао довољно могућности и воље да 1902. године покрене лист *Војска*. Година 1918. донела је разне промене, а неке су се осетиле и у војсци. Први објављени документ из тог времена односи се на потребу разоружавања цивила, уз претњу казном по војном закону. И после рата трагало се за војним бегунцима, док су истовремено прикупљани војни обвезници – бивши заробљеници. Државу није занимало то што је људима очито било доста и рата и униформе, и што су неки од тих повратника били у тако лошем здравственом стању да су, дошавши некако до Београда, имали снаге још само да ту умру. Стабилизацијом стања и војнички живот се вратио у редован ритам: једна пиљарица је 1920. године била приведена у Кварт теразијски јер је ухваћена у блуду са војником; војници су бежали и између два рата, чак и из елитних ваздухопловних јединица; најзад, неког невољника у војничкој униформи туробне животне околности су једне летње ноћи 1936. године одвеле на ограду моста, одакле је, ударивши се војничким ножем у чело, скочио у мутну савску воду. Нису га нашли.

Посебно је занимљив документ који показује да се још 1890. године водило рачуна о односу полиције са штампом, па је издато и једно упутство на који начин треба сузбијати неосноване и узнемирујуће гласине. Настојало се да се и жандарми подуче својим дужностима, па су 1894. године израђена упутства за ту службу, а 1901. основана је и школа за жандарме. Тридесетих година већ је постојала и „Централна школа за полицијске извршне службенике”, у којој су оспособљавани агенти, али се за полицијску струку могло школовати и у иностранству, па је тако један агент, школован у Будимпешти, касније у Београду нострификовао своју диплому. Ниједна диплома, међутим, није гарантовала и добијање посла у струци, што се види из необразложене одбијенице Петра Тадине. На самом почетку века посебна пажња посвећивана је праћењу „сумњивих странаца”, па су за ту сврху састављена и одговарајућа упутства. Кварт дорћолски тада је обезбеђивало 24 жандарма и 36 ноћна стражара, по чему се види које је доба дана било критично са становишта безбедности, реда и мира.

Кварт теразијски је дању обезбеђивало само 18 жандарма, што због мање површине, што због другачије социјалне структуре становништва. Обнова полицијске службе у Београду 1918. године, као и обнова других институција, вршена је уз помоћ војске. Кварту теразијском је за одржавање реда додељено двадесет војника, којима је у-кратко објашњено како се врши полицијска служба. Слично се поступило и у другим кварталовима. Настојања да се модернизује и усаврши полицијска служба илуструју и планови за реновирање и преуређење зграде судског затвора на Ади циганлији 1932. године.

Током обрађеног периода може се пратити пораст нетрпељивог, ниподашта-вајућег, а понекад и агресивног односа грађана према представницима власти. То представља очиту разлику у односу на претходних пола века, током којих се знатно чешће опажао обрнути однос, у коме су представници власти злоупотребљавали своју моћ над грађанима. Најчешћи пример агресивног понашања били су вербални напади на државне службенике, без обзира да ли су били униформисани или у цивилу. Инциденти су обично избијали у кафанама, при коцкању и пићу, и ни по чему се нису разликовали они из последње деценије деветнаестог века од оних који су се догодили пред Други светски рат. Представници власти, осим што су имали више могућности за различите преступе према грађанству, понекад су и сами показивали непоштовање према институцијама које су представљали. О томе сведоче жалба на присвајање имовине притвореника од стране полицијских службеника и жалба на неоправдано привођење у службене просторије с краја деветнаестог века. Можда најружнију слику полицијског службеника дао је својим понашањем писар Петар Живковић, који је био оптужен за напуштање радног места и блудничење у току службе, као и за ба-хато и самовољно понашање према подређенима, због чега је био кажњен губитком десетодневне плате. Да чиновнички морал заиста није био на задовољавајућој висини сведочи и Заједничка седница Управног и Надзорног одбора Управе удружења Не-указних државних чиновника 1910. године, на којој је разрешена управа тог удружења „с тог што су проиграли и злоупотребили поклоњено им поверење земаљске скуп-штине”. На понашање чиновника у новој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца сенку баца и оптужба за протекцију, упућена на рачун Грађевинског одбора Управе града Београда. Период бурне изградње и урбанизације на свој начин је поспешео и пад професионалног морала техничке интелигенције у служби градске управе, тако да је комедиограф Бранислав Нушић у градским кафанама, на градским улицама и у градским надлештвима могао наћи обиље инспирације за своје комаде *Прошекција*, *Сумњиво лице* или *Власи*.

Од престонице Србије, државе са око четири милиона становника и, истовре-мено, града на самој граници према Аустроугарској, Београд се децембра 1918. године и у привредном погледу нашао у много сложенијој улози него што је то било до 1914.

године. Постао је, географски и политички, средиште нове, југословенске државе, са претензијом да постане и њено најснажније привредно средиште. Демографски раст престонице, упркос великим губицима изазваним ратовима, настављен је – уз четворогодишњу ратну паузу – током целог периода, да би до 1941. године број становника Београда достигао више од 320.000.²

Од последње деценије деветнаестог века до почетка Првог светског рата учињени су први значајнији искораци у индустријализацији Србије, уз бројне проблеме који су пратили овај процес. Држава је, поред препуштања иницијативе приватном капиталу, који, упркос повластицама и концесијама, често није био довољно снажан да подржи значајније пројекте у овој области, била принуђена да наступа као најважнији инвеститор у изградњи домаће индустрије. Нови *Закон о њојшомајану домаће радиносџи* (индустрије), који је заменио онај из 1873. године, донет је 1898. године. Њиме су створени правни предуслови за бржи развој индустрије (ослобађањем од царинских и разних пореских оптерећења, омогућавањем лакшег коришћења енергетских и сировинских извора, смањењем цена превоза итд).

У Београду је 90-их година деветнаестог века радила, за тадашње услове велика, парна циглана Васе Тешића, затим *Фабрика боја, фирнајза, лака и масџила Д. М. Ђорића, Фабрика какаоа, чоколаде и бомбона К. М. Шонде, Фабрика кожа Јована Барловца, Фабрика обуће Ј. Ђурића* (која је 1901. прерасла у *Фабрику обуће Ј. Ђурића, Клидиса и Барловца*), те неколико дугих предузећа са модернијом технологијом. Нека предузећа су из већих радионица прерасла у фабрике, као што је 1901. године био случај са *Повлашћеном фабриком њољојривредних сџрава, ливницом ѓвожђа и мџшала браће Гођевац*. Основано је и неколико нових, мањих индустријских погона за производњу металних производа. Настављена је модернизација пивара, парних млинова, стругара. Године 1895. основано је *Срџско акционерско друшџтво за клање и ѓрераду сџоке*, које је четири године касније на Карабурми подигло модерну кланицу са хладњачом. На обали Дунава 1897. године подигнута је *Фабрика ѓлајина Алексе Обрадовића и комѓаније* (касније прешла у посед предузећа *Кромѓшон-Живковић*, од 1910. године власништво *Тексѓилне фабрике Косѓе Илића и Синова А. Д.*). Године 1890. отворена је фабрика жигица са парним погоном, коју је 1901. године држава откупила, модернизовала и проширила. Прва фабрика шећера почела је производњу на Чукарици 1900. године, али је због нерентабилности 1902. привремено престала са радом. Реконструисна фабрика, власништво једног немачког предузећа из Регенсбурга, обновила је производњу 1906. године.

Српско-француско друштво подигло је 1892. године на Дорћолу прву београдску електричну централу. То је омогућило да град 1893. године добије јавну расвету, а да 1905. електрични трамвај замени онај са коњском вучом. Коришћење електричне енергије постепено је у фабрикама заменило парне машине и утицало на даљу модернизацију београдске привреде.

² Београд је 1910. године имао око 90.000 становника, 1921 – 111.000, 1931 – 239.000, 1941 – 320.000.

Између 1903. и 1914. године Београд је са унутрашњошћу био повезан мрежом локалних пруга, што је позитивно утицало на развој унутрашње трговине и боље снабдевање престонице. *Српско паробродарско друштво*, основано 1891, почело је са радом 1893. године. Друштво је 1902. године имало 8 бродова и 35 шлепова, а 1905. подигнуто је и бродоградилежнице на Чукарици, проширено је београдско пристаниште, изграђена су нова складишта и основано је неколико нових шпедитерских кућа.

Подстицај бржем развоју индустрије у Србије дао је царински рат са Аустро-угарском 1906–1911. године, као и доношење *Закона о радњама*, 1910, којим је укинута стари еснафски систем и основане Радничка и Индустриска комора. Организација еснафа препуштена је локалним управама и Занатској комори. Балкански ратови су због мобилизације радника изазвали смањење производње или привремени прекид рада у неким фабрикама у Београду.

Извоз пољопривредних производа остао је најпрофитабилнија делатност београдских трговаца, који су овим пословима допринели да трговински биланс земље буде активан. Царински рат изнудио је успешну преоријентацију ка удаљеним тржиштима и помогао даље снажење београдског трговачког слоја, из кога се издвојила група финансијски снажнијих велетрговаца. Ипак, већину београдског трговачког слоја чинили су средњи и мали трговци.

Крајем 1890. године у Београду је радило осам банака, а 1907. тридесет седам (од укупно 119, колико их је било у целој земљи). Овај број је 1912. повећан на 44 банака. *Извозна банка* основана је 1901. године за кредитирање домаћег извоза, а финансира је и неке од великих домаћих пројеката, као што је изградња пруге Ниш – Књажевац. Најснажнија банка са страним капиталом дуго је била *Српска кредитна банка*. У време царинског рата основана је *Српско-француска банка*, отворена филијала *Прашке банке*, док је аустријски и немачки капитал деловао преко банке *Андрејевић и Ко*.³

Београдска берза је почела да ради 1895. године, али је због слабости српског тржишта и неповерења трговаца њена активност дуго била ограничена. Закон о унапређењу продуктне берзе донет је 1906. године. Свој активнији период берза је забележила око 1910. године. Установљење *Класне луџије* такође је отворило могућност за финансирање привредних делатности давањем зајмова. Београдска општина је 1890–1914. године своје финансијске проблеме изазване трошковима изградње инфраструктуре (водовод, канализација, јавна расвета, трамвајски саобраћај итд.) покривала кредитима *Народне банке* и *Управе фондова*, дајући као гаранцију за отплату ануитета део својих прихода.⁴

Ред у области осигурања унео је закон донет 1892. године, чиме су створени услови за лагани развој домаћих осигуравајућих друштава. Прво такво друштво основано

³ Видети Митровић, Андреј, *Стране банке у Србији 1882–1914*, у: Југословенски историјски часопис, 1, 1997, стр. 9–24.

⁴ О проблему модернизације градске инфраструктуре видети: Стојановић, Дубравка, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008.

је као одељење *Београдске новчане задруге*, 1897. године. Касније је уследило оснивање *Врачарске задруге*, *Шумадије*, *Југославије*.

Угоститељство је, ако је судити по стално растућем броју београдских кафана, и даље задржало важну улогу у градској привреди и друштвеном животу, укључујући и законом уређено отварање „проститутских радњи”. Београд, међутим, није имао довољан број хотела који би могли да задовоље стандарде захтевнијих европских гостију. То су, ипак, донекле пружали хотели *Гранд*, *Имџеријал*, *Париз* и *Касина*. Године 1908. отворен је нови, највећи и налуксузнији градски хотел, *Москва*.⁵

Привредни раст прекинуо је Први светски рат, у којем је Београд тешко страдао. Током рата девастирана је његова привреда, која је готово у потпуности замрла, док је велики део саобраћајне и друге привредне инфраструктуре уништен бомбардовањима 1914. и 1915. године и пљачком окупационих власти. Приликом повлачења немачких и аустроугарских трупа миниран је мост на Сави, разорена београдска железничка станица, покидани железнички колосеци, онеспособљен телеграф, поштанске зграде, електрична централа. Висина ратне штете учињене Београду и његовој комуналној инфраструктури, јавним и приватним зградама, као и привредним објектима, била је огромна.⁶

Током окупације извршена је конфискација готовог новца и хартија од вредности домаћих банака, осигуравајућих друштава, Београдске општине, одузимане су драгоцености приватних лица, вршен принудни упис зајмова, опорезивање итд. Општински одбор образовао је 1919. године Комисију за привредну обнову Београда. Општина је за потребе обнове узела код *Државе хипотекарне банке* четири зајма, стављајући у залогу општинску имовину и приходе. Закон о исплати ратне штете донет је 1922. године. Међу сачуваним документима у Историјском архиву Београда налази се и већи број пријава грађана и фирми о штети нанетој током ратних година.

Обнова београдске привреде значила је у многим сегментима рад из почетка. Из фабрика су током окупације демонтиране машине или су ратном производњом биле оштећене и постале неупотребљиве. Неке, као што је била државна фабрика жигица, нису ни обновили производњу. Обнова, посебно стамбеног фонда, на почетку је била стихијска, да би доношењем Генералног плана, 1923. године, добила на систематичности. Грађевинарство је, са сродним гранама, у условима наглог демографског раста југословенске престонице постало високопрофитабилно, али је створило и простор за велике неправилности и незаконите послове током прве послератне деценије.

⁵ Видети Ђурић-Замоло, Дивна, *Хоћели и кафане Београда у 19. веку*, Београд, 1988.

⁶ Штета нанета општинској инфраструктури процењена је на 180 милиона франака; штета причињена електричној и трамвајској мрежи процењена је на 9.850000 франака, на покретним добрима грађана из 10.000 београдских домова износила је 135 милиона франака, док је штета нанета покретностима Двора, Скупштине, министарствима и јавним административним зградама процењена на 463 милиона франака. *Историја Београда*, књ. 3, стр. 198–200.

Унификација новца извршена је 1920. године, заменом круне за динаре по паритету 4:1. Једна од особености првих поратних година била је и појачана инфлација и раст цена. Од привредних грана најбрже се опоравила и новим условима прилагодила београдска трговина. Увозна трговина је олакшавана и новим прописима, док је извоз ограничаван ради спречавања одлива робе широке потрошње. Велика тражња новца утицала је на опоравак банкарског сектора, а *Народна банка* је, као централни емисиони завод, имала и највеће кредитно пословање. У банкарству престонице преовлађивале су мале домаће банке, за разлику од стања у Загребу и Љубљани, где је била извршена фузија са великим банкама.⁷ У Београду је 20-их година прошлог века јачао и утицај филијала страних новчаних завода, посебно *Француско-српске банке*. Настављен је и рад предратних осигуравајућих завода. Рад Београдске берзе био је у успону до 1926. године, када њена активност опада.

Обнова занатске производње била је спора и незадовољавајућа. На то су, поред све веће конкуренције индустријске робе, утицале неповољности кредитирања и неодговарајућа исплата ратне одштете. У Београду је 1930. године било активно 4.488 занатлија, а замирање старих заната у престоници је било брже него у унутрашњости. Стање је требало да поправи побољшано школовање занатског подмалатка у занатско-трговачким школама, којих је у Београду те године било 12 (опште занатско и занатско-трговачке школе са 3.524 ученика). После кризе 30-их година занатство је доживело извештан опоравак.

Индустрија Београда и Србије после 1918. суочила се са конкуренцијом индустрија других покрајина Краљевине, које су из рата изашле неоштећене и чак оснажене.⁸ Обнову производње у Београду кредитирала је првенствено Народна банка. Дошло је до развоја прехранбене индустрије, текстилне, индустрије хартије, металне, машинске. Концерн Косте Илића и синова отворио је 1920. године фабрику платна и памучних тканина, која је касније модернизована и проширивана. У тој области деловале су и *Београдска текстилна индустрија а.г.* Милана Јечменице, *Моравија* и неколико мањих фабрика.

Обновљене су и модернизоване Вајфертова и Бајлонијева пивара, млинови, фабрика шећера на Чукарици, кланица на Дунаву (од 1931. у власништву Општине). Отворене су и нове стругаре на Дунаву и 12 великих столарских радионица. Од погона металне индустрије (укупно 26 предузећа у периоду 1919–1939. године), треба поменути: фабрику браће Гођевац, Бродоградилште, Фабрику жица и гвожђа Г. Јосиповића.

Унапређењу речног саобраћаја допринело је оснивање *Државне речне њловидбе Краљевине СХС*. Од друге половине 20-их година дошло је до оснивања домаће авиоиндустрије: 1925. године основана је *Прва српска фабрика аероплана Живојина*

⁷ Београд је 1921. године имао само једну крупну банку, са капиталом од 30 милиона динара, једну са капиталом од 15 и четири са капиталом од 10 милиона.

⁸ У Србији је 1919. године постојало свега око 70 фабрика, а у Словенији и Хрватској 960.

Ројојарској, 1927. отворена је *Индустрија аеројланских мојора* у Раковици и *Фабрика аеројлана и хидројлана „Змај”* у Земуну. Друштво за ваздушни саобраћај *Аеројуџ* основано је 1927. године, када је отворен и аеродром у Земуну.

Београдска општина постала је власник електричне централе, коју је проширила и појачала. Нова централа подигнута је 1930–1932. године на Дорћолу. Проширена је и централа у Макишу. Основано је и неколико предузећа хемијске индустрије (производња сапуна, смола, боја, лакова, мазива итд). Године 1924. производњу је почела индустрија хартије Милана Вапе.

Криза 1930–1934. године утицала је на пад производње, донела масовно отпуштање радника, пад профита и тражње робе, изазвала бројне банкроте слабијих фирми, посебно занатлија. Дошло је до пада куповне моћи становништва и кризе трговине, пада улога на штедњу у банкама и преношења штедње из приватних у државне банке. Процес оживљавања привреде између 1934–1940. године ишао је напредо са повећањем становништва, запослености, повољном конјунктуром у текстилној, металној, прехрамбеној и авиоиндустрији, које су радиле на покривању већих наруџби за војску. Трговина се од средине 1930. године постепено опорављала, пратећи успон индустрије, повећање куповне моћи становништва, посебно сеоског. У престоници су отворени модерни, велики трговачки магацини (Та-Та, Митић), комисионе радње, почела је да стиже луксузна и квалитетна страна роба. То је било праћено и оправданим страхом малих трговаца од конкуренције великих магацина. Београд и Земун 30-их година имали су 6.010 трговачких радњи.

После 1935. оживео је и рад новчаних завода у Београду. *Народна банка* помагала је београдску привреду снижавањем каматних и ломбардних стопа. Увећан је и прилив штедње код приватних банака. Дошло је и до знатног раста пословања Београдске берзе. До 1939. године динар је имао стабилан курс, а пословање са иностранством највећим делом обављало се клирингом.

Документа Техничке дирекције у Историјском архиву Београда делимично дају слику динамике грађевинске делатности у међуратном времену. Поред обимних радова везаних за послератну обнову 20-их година, друга половина 30-их донела је и нови успон грађевинске делатности, везан и за велике послове у подизању бројних јавних здања. На левој обали Саве 1937. године подигнуто је Београдско сајмиште, укупне површине 21.148 метара квадратних. Међународни сајмови одржавани су два пута годишње. Београд је проглашен за туристичко место тек 1936. године, када је, са Земунуом, имао 23 хотела, 33 ресторана, 433 гостионица, 427 кафана...

Почетак рата у Европи 1939. године неповољно је утицао на привреду престонице. Повећани су издаци за војску, дошло је до прекида токова новца и робе са неким земљама. Напад сила Осовине на Југославију, 6. априла 1941. године, праћен великим разарањим југословенске престонице и поновним уништавањем њене

привредне и друге инфраструктуре, уз велике људске жртве, означили су почетак нове четворогодишње ратне агоније Београда, његовог становништва и његове привреде.

■
 Бројна су питања која документа фонда Управе града Београда, за период од последње деценије деветнаестог века до 1941. године, остаљају истраживача без одговора. Ратови који су обележили историју Србије у првој половини прошлог века очевидно су оставили трага на најзначајнијем фонду за историју Београда, озбиљно га осиромашивши. Већ и по својој бројности, а затим и по садржају и вредности података које нуди, архивска грађа Управе града Београда ни приближно не пружа основу за континуирано праћење културног живота Београда у наведеном раздобљу од пола века. Отуда историчар остаје ускраћен за целовитију слику свега што се у култури Београда догађало од 1890. до 1941. године. Тек по који документ сведочи о извесним друштвеним променама, новим појавама, модернизацијским процесима или нечему другом што је било саставни део културе или битно утицало на културу. Чак и тако ретки и неповезани, ти документи ипак омогућавају да се открије траг који ће будућег истраживача водити ка другим архивским фондовима или другим историјским изворима и помоћи му да створи једну целовитију слику.

Понајвише докумената сачувано је о урбаној култури, мада недовољно да би се битније обогатила реконструкирана слика изгледа и унутрашњег живота града. Група докумената о улицама у Теразијском кварту, кафанама, трамвајским станицама, одржавању чистоће и о распореду осветљења улица, даје тек толико података да се делимично сагледа докле се у одређеним периодима простирала ужа градска зона, како је пулсирао дневни живот и како се одвијао саобраћај у самом градском језгру. Чињеница да је крајем деветнаестог века свега деветнаест лица било ангажовано на одржавању чистоће улица могла би да упути на закључак о премалом посвећивању пажње том проблему, али се из истог документа сазнаје да је постојало дневно и ноћно чишћење улица и да је посебно било организовано одржавање чистоће на чесмама у Кнез Милошевој, Крагујевачкој, улици Вука Караџића и на Теразијама. Уз железничку станицу, која је Београд повезивала са светом, трамвај, као нова појава у граду, телефон – комуникацијско средство новог доба и увођење „париског времена”, у повременим периодима успона приближавали су Београд идеалу модерног града. Ту су и документа која сведоче о грађевинским подухватима: почетак изградње Кино-позоришта у Коларчевој улици 1920. године, поправка Етнографског музеја 1922, поправка конака кнеза Милоша 1927, одобравање изградње стадиона 1930, нове електричне централе за варош Београд 1932...

Део културне историје Београда су и кафане, као део идентитета града али места на којима се водио интензиван друштвени живот, у којима су „настајали” песници и филозофи и „смењиване” владе. Сачувани списак београдских кафана из 1897. го-

дине, са њиховим називима, својеврсан је извор за друштвену историју града. Ту су *Париз, Њујорк, Бели Пејтрофраг, Лондон, Албанија*, затим *Руска круна и Код румунској краља*, али и *Чачак, Ужице, Сарајево, Балкан*, као и *Војник, Родољуб, Злајини њой...*

Међу документима Управе града Београда пажњу завређује и списак учитељица и учитеља из 90-их година деветнаестог века, затим полицијски извештај о „обилно посећеном” предавању Бранислава Петронијевића о спиритизму, одржаном у Радничкој касини 1901. године, о оснивању „Групе београдских есперантиста” 1909. године, која је имала за циљ да „пропагира помоћни међународни језик Есперанто”, а чији су чланови обавестили Управу града да ће носити „знак у облику петокраке зелене звезде на златном пољу са натписом *Lingo internacia Esperanto*”.

У групи докумената битних за културну историју Београда свакако су и она која сведоче о напорима Српске књижевне задруге, 1895. године, да учини значајнији продор књиге у Србији, затим списак књига које су продаване у једној од књижара 1911. године, списак штампарија, листова и часописа који су излазили у Београду 1890. године, наређење од 30. октобра 1918. године да се „називи свих фирми истакну ћирилицом” будући да је „непријатељ за време окупације натерао наше трговце и власнике јавних радњи да називе истакну латиницом”.

Свакодневица Београда током пет деценија, почев од 1890. године, доживела је неизбежне трансформације. Преображај свакодневног живота у престоници пратио је историју политичких, привредних и културних промена кроз које је Београд прешао током тог периода, преобративши се из престонице независне Србије најпре у окупирани град (1915–1918), а потом и у главни град новоформиране државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије. Ипак, драматични преображаји и промене свакодневног живота, којих је морало бити у граду чије се становништво у периоду од 1910. до 1940. увећало са 100.000 на више од 300.000 становника, од којих је само 25% било рођено у Београду, а остали су досељени из различитих крајева земље, у коме је живело 54% мушког и 46% женског становништва, у коме је стамбени проблем био заоштрен до крајности, па су општинске власти често биле принуђене да га решавају реквизицијом, и у коме је живот био изузетно скуп – тешко се могу уочити и пратити само на основу грађе сачуване у оштећеном фонду Управе града Београда за период 1890–1940. године.

Када се говори о генералним тенденцијама развоја Београда и модернизацији његове свакодневице, јасно је уочљиво да је већ крајем деветнаестог века била завршена вишедеценијска „борба” са турским наслеђем. Већ тада, 1897. године, странци попут Херберта Вивијена уочавали су да се Београд драстично променио у односу на период турске власти и да се може рећи: „Београд је у суштини модеран, скоро западњачки град; они који траже остатке из његове историјске прошлости тражиће

их узалуд. Тврђава, неколико чесама са турским натписима и један стари лук који се зове Цариградска капија, то су једини стварни остаци из доба муслиманске владавине”. Уз то, Вивијен је уочио и да, иако у животу Београђана нема ни трага богатству, „општи утисак је удобност и задовољство”, те да једину сметњу представља „проклети тротоар, који је, колико знам, могао да надмаши једино онај у француским провинцијским градовима”. Такође је уочавао да је „Београд скоро сасвим нови град, као и Софија” и да се у њему налази још сасвим мали број „типичних турских кућа са расклиматаним верандама и запуштеним пузавицама” близу Теразија и дрвених радњи са „оријенталским ћепенцима” близу џамије, „те патетичне предстраже једне цивилизације у повлачењу”.

Посматрајући станове и свакодневни живот Београђана, Вивијен је уочавао да „скоро никаквог луксуза нема у домаћем животу Срба”, да су „многе куће удобно, али, према нашим појмовима, оскудно намештене”, и да „оскудност ублажавају многобројни светлоцрвени пиротски ћилимови који се не налазе само по подовима и софама већ и закуцани по зидовима”. Да су ноћне забаве ретке, да има само неколико „мјузик-холова”, да се „вероватно по турској традицији, свако повлачи рано, и око девет сати цео град је практично пуст”, да велике округле електричне светиљке доприносе аветињском белилу призора опустелих ноћних улица, коју допуњује непомична фигура стражара „са дугачким руским капутом и крзеном капом”, наоружаног до зуба, који „вреба на сваком углу”...

Промене у животу града, подједнако као и прилично убрзани раст броја становника, неминовно су утицали на опште оквире свакодневног живота, на промене у моди, на градски саобраћај, па и промене у навикама. Извесна модернизација и страни утицаји могли су се приметити чак и у променама исхране у граду. Опажало се, примера ради, да је странац или путник у унутрашњости могао да једе „много боље него у престоници”, што је изазвало недоумице како „да такви патриоти, као што су Београђани, више воле безвредне стране имитације него своја стварно укусна јела”. Али посматрано из друге, антрополошке перспективе, свакодневица је претрпела знатне промене.

Током ових пет деценија власти престонице су, као и раније, покушавале да надзиру јавни ред, контролишу маргинална понашања и на тај начин моделују и преображавају оквире свакодневног живота становништва престонице. Када је однос власти према свакодневици Београђана у питању, бар у мери у којој се могу доносити закључци на основу сачуване грађе Управе града Београда, могу се разграничити два периода – први од 1890. до краја Првог светског рата и други од 1918. до 1940. године. То је и логично, с обзиром на чињеницу да је рат, који је довео до демографских и материјалних разарања, али и до трансформације државе, битно преобратио место Београда на мапи југоисточне Европе. С друге стране, посматрано у антрополошкој равни – навике, менталитет и свакодневно понашање Београђана

нису претрпели драматичне промене у мери у којој су их доживели мода, архитектура или администрација.

Уочљиво је, такође, да су се власти првих месеци по ослобођењу престонице, 1918. године, трудиле да низом мера, уредаба и наредби поново успоставе пређашњи јавни ред, нарушен током окупације, те регулишу нека важна питања везана за свакодневни живот. Евидентно је, такође, да су проблеми са којима су се сусретале биле добро познати и у претходном периоду. Пре Првог светског рата власти су се трудиле да регулишу забаву у престоници доневши, „због учесталих свађа, туча и тешких злоупотреба”, уредбу о такси на балове и забаве и забранивши „свирање у гостионицама, кафанама и баштама првог реда после 11½ сати увече”. С друге стране, власти у престоници су после рата биле принуђене да поново забрањују стару и, очито, тешко искорењиву навику становника главног града – „пуцање и шенлучење, како од стране малолетне деце, тако и од одраслих лица”, које се у толикој мери размахало да је доводило у опасност „живот појединаца који улицама пролазе”, баш као и коцкање у новац које је било раширено по кафанама и хотелима. Поред тога, власти су поново биле принуђене да наредбама ограничавају радно време престоничких кафана до поноћи, регулишу одржавање чистоће у приватним двориштима и испред зграда, да сузбијају бесправно точење алкохолних пића по радњама, „бифе-собицама”, бакалницама, ђевабциницама, посластичарницама итд. Као једна од новина у регулисању јавног реда, јавила се забрана пуштања паса да се слободно шетају улицама, а санитарске власти прописивале су да „улицама могу ићи само они пси који имају корпу на њушци или их сопственик води на узици”.

Надзор јавног реда подразумевао је, као и претходних деценија, кажњавање појединаца за јавно изречене увреде, али и за бесправно држање прасета у кући у граду или продају хлеба у време црквене службе. Као и претходних деценија, санитарске власти санкционисале су нечистоћу у приватним кућама и градским продавницама. После рата, продаја алкохола недељом сматрана је кривичним делом, које је кажњавано са 10 дана затвора или 50 динара глобе, као и „терање свиња преко тротоара”, које је кажњавано са једним даном затвора или 5 динара казне. Власти су кажњавале и неправилно слагање сечених дрва за огрев у висину, а грађани су од власти захтевали да у складу са одлукама о ограничавању радног времена кафана, забране свирање и певање у некима од њих, попут кафане *Три лисја дувана*, зато што су ометали ноћни мир станара хотела *Ексцелсиор*.

Нова обавеза власти било је регулисање саобраћаја у престоници. Наиме, омасовљење аутомобилског превоза и појава електричног трамваја не само да су представљали модернизацијски помак, већ су унели и низ промена у свакодневни живот становника престонице. Власти су настојале да такво стање доведу у ред кажњавајући изазивање саобраћајних незгода, па је трамвајџија, који је ударио мајора у пензији Филипа Марковића, био кажњен са два дана затвора и глобом од 10 динара, док је остављање коњских кола и чега у центру града без надзора санкционисано са 15 динара

казне или 3 дана затвора. Поред тога, власти су се трудиле да смање број незгода на градским улицама утичући и на брзину којом су се возила кретала, ограничивши је на максималних 15 км на сат за путничке и 10 км на сат за теретне аутомобиле. Београђани су, свеједно, јурили даље. Једном приликом саобраћајна незгода десила се министру унутрашњих дела Стојану Протићу, чији се фијакер сударио са трамвајем на линији Теразије-Калемегдан, а другом приликом су путници, двојица лекара, чији се трамвај сударио са фијакером, наредили трамвајцији да вози даље, упркос томе што их је писар кварта заустављао с намером да се изврши увиђај.

Власти су до рата, као и ранијих година, примале редовне јутарње и вечерње рапорте и сачињавале дневне, десетодневне и месечне извештаје о збивањима у сваком кварту. И њима се извештавало о одржавању јавног реда, ноћним тучама и ларми, кретању познатих личности, чак и краља, о картању, крајама и провалама, напуштеној деци, саобраћајним недаћама, проналаску римске гробнице итд. Међутим, после рата та пракса је, бар према сачуваним документима Управе града Београда, била напуштена.

Део слободног времена грађани престонице проводили су на баловима, за шта им је била потребна обука у бројним школама играња, од којих су неке отварали „људи без адекватног образовања” (тј. шустери и калфе), што је изазивало жалбе конкуренције. И даље су биле популарне забаве, као и посете позориштима, биоскопима и циркусима, а појавио се и нови вид организованог прекраћивања доколице – посета спортским утакмицама. Ипак, највећи део слободног времена становници престонице су, као и претходних година, осим по кућама, проводили по кафанама и гостионицама, чији је број из године у годину растао, да би после рата достигао број од готово 800 кафана и бифеа. У исто време у Београду је радило близу 1.000 бакалница и пиљарница, 42 апотеке и 86 пекара...

Посебну врсту активности омогућавала су речна „купатила”, тј. плаже на обалама река. Како до рата, тако и после њега, купање на Сави, а нешто касније и на Дунаву, представљало је једну од омиљених летњих разонода Београђана. Власти у престоници су се трудиле да регулишу и овај сегмент свакодневице, прописавши правила према којима је требало направити дрвени прилаз води и, наравно, одвојити „мушке” од „женских” базена. При том се строго водило рачуна о моралу – свлачионице су морале да буду „без рупа у огради”, како би се заштитила интима купача. Истина, дешавало се да су власти, у жељи да изађу у сусрет очито великој жељи Београђана за летњим расхлађивањем, давале толико дозвола да су „хладна” купатила, тј. плаже на обали Саве, ометале речни саобраћај и прилаз шлепова обалама ради утовара и истовара робе.

И поред велике пажње која је посвећивана јавном реду и слободном времену Београђана, ипак је током пола века које обухватају документа у овој књизи највећа пажња посвећивана регулисању и контроли маргиналних понашања. Судаћи према сачуваним документима, и даље је најчешћи прекршај било посезање за туђом имовином.

Преступници су обично крали вредне предмете, злато, сатове, табакере, новац и аутомобиле, али још увек и стоку, одећу, па чак и зимницу. Непосредно после рата било је пријава за крађу имовине коју су током рата извршиле окупационе власти. Још један вид преступа, на које је ваљало посебно обратити пажњу, било је кријумчарење, односно заштита монопола који је држава имала на трговину шибицама, дуваном, цигарет-папиром, шпиритусом и др. Прекршиоци су кажњавани прилично високим казнама – за кријумчарење 850 г шпиритуса 100 динара и 12 динара у злату, за кријумчарење струка дувана 20 динара, за кријумчарење цигарет-папира 100 динара или 10 дана затвора, док је за пола кутије шибица страног порекла нађених код пушача казна била целих 100 динара.

Однос власти према другој врсти маргиналног понашања, коме су поред класичног криминала увек посвећивале највећу пажњу, проституцији – у великој мери био је на трагу законских решења из претходног периода. У овом раздобљу према проституцији је била спровођена мање рестриктивна политика него 60-их и 70-их година деветнаестог века, па је она у великој мери била легализована и законски контролисана. У том погледу власти су посебно пратиле здравствено стање „проститутских радница”, њихове редовне лекарске прегледе, а крајем века уведена је и пракса фотографисања проститутки, као и жена које су се према оцени власти бавиле неким другим, такође „сумњивим” пословима: собарица и касирки. Посебна пажња градских власти била је усмерена на сузбијање нелегалне проституције, подвођења, нелегалног „провођења блуда” и издавања „соба за љубавне састанке”. Поред тога, праћене су и сузбијане појаве приморавања на проституцију малолетних девојчица, као и неодлазак проститутки на обавезне лекарске прегледе. И у овом периоду функционисао је проститутски фонд, из кога је редовно плаћано лечење проститутки, па је само током 1891. године из фонда проститутског утрошено 8.500 динара на болничко лечење 187 жена, неких и по више пута током године. У овом периоду власти су посебну пажњу посвећивале учесталој појави силовања деце и млађих мушкараца, као и мушкој проституцији.

Посебан сегмент маргиналних понашања којим су се власти бавиле како пре Првог светског рата, тако и после њега, било је систематско прогањање скитница и просјака из престонице, али и наставак упорне борбе против коцке и финансијских малверзација, те сузбијање врачара и обмањивања грађана.

Оно што је посебно интересантно када се анализирају сачувани документи Управе града Београда, јесте да док су се у свакодневици престонице могле уочити веће или мање промене када је реч о односу власти према очувању јавног реда, регулисању слободног времена, казненој политици и модернизацији саобраћаја, у исто време тешко се могу уочити драстичније промене на нивоу антропологије свакодневице: у породичним односима, односима према деци или према болести и смрти. Тај ниво свакодневног живота људи у главном граду, очито, најспорије се преображавао.

Породични односи све више су одлазили у други план интересовања градских власти, изузев у екстремним ситуацијама. Међутим, посебно је интересно да је круг проблема са којима су се власти суочавале био готово идентичан као и током претходних деценија: брачне несугласице и растављен живот супружника, прељубе и покушаји да се брачни партнер који је напустио заједницу уз помоћ власти принуди на повратак остављеном супружнику, ургенције властима да се раставе парови који живе невенчано, али и решавање питања коме, после раставе, припадају деца. На и даље очуване елементе патријархалног система вредности у породичном животу несумњиво указује „Обавеза” и кривица коју је, после извршеног неверства, јавно признавала супруга, ради повратка у брачну заједницу.

Положај деце такође се кретао у оквирима традиционалних породичних форми. Власти су проналазиле и збрињавале остављену децу, као и децу која су побегла од родитеља или газда код којих су радила као калфе и шегрти. Ипак се, и у овом сегменту свакодневног живота Београда, може уочити неколико новина, које су јавиле после Првог светског рата. На првом месту реч је о појави домова за васпитавање малолетника, затим о друштвеној бризи за сиромашне породице и породице војника страдалих током ратова, организовању прикупљања добротворних прилога за децу без родитеља и сл. Међутим, када је реч о друштвеној бризи о сиромашним житељима главног града и незбринutoј деци, Београд је, упркос променама, у поређењу са другим градовима у земљи и суседству издвајао знатно мања средства: за социјално угрожена лица издвајано је два пута мања средстава него у Загребу, 1,5 пут мање него у Љубљани, или чак шест пута мање новца него у Софији.

Најзад, и последња фаза свакодневног живота људи, болест и смрт, претрпела је мало промена. Власти су и даље, колико је било у њиховој моћи, ревносно сузбијале ширење заразних болести и пратиле стање робе и одржавање хигијене у продавницама и трговинама. И однос према смрти остао је готово непромењен у поређењу са претходним епохама. Умирало се у годинама пред рат, али и после њега, због љубави, губитка иметка или посла, због нестручно извршених побачаја, умирало се у иностранству, на улици, али и у саобраћајним несрећама. Београдске реке избацивале су на површину тела самоубица, а лекари су се трудили да у испитивањима узрока смрти употребе најсавременија хемијска или форензичка средства. До које мере су били прилежни сведочи тана, извађена из главе једног самоубице, које се и данас чува у предмету фонда Управе града Београда, сведочећи о последњем тренутку у животу појединца.

*Горан Милорадовић
Дубравка Стојановић
Милан Ристић
Мирослав Перишић
Мирослав Јовановић*